doi.org/10.31392/UDU-nc-series14-2025-33-11

УДК 378.091.33:785]:7.071.2 (477)

Інна КОВАЛЕНКО [1]

Особливості методики викладання хорового диригування у закладах вищої мистецької освіти

Розглядаються методичні принципи диригентської підготовки студентів вищих мистецьких закладів до роботи з хоровими колективами. Розкриті основні позиції: поступовість, повторність, системність і регулярність, індивідуалізація і специфічність тренувальних ефектів. Педагогічні умови навчання диригентському мистецтву базуються на активізації творчого процесу, з урахуванням взаємодії колективних та індивідуальних форм навчання. Обґрунтовуються ефективність методів викладання хорового диригування у вищих мистецьких закладах освіти за рахунок удосконалення сформованості диригентських умінь і навичок, із збільшенням обсягів індивідуальних завдань для майбутніх керівників хорових колективів.

***Ключові слова*:** диригування, керівники хорових колективів, принципи, педагогічні умови, методи навчання, заклади вищої мистецької освіти.

Диригентсько-хорова підготовка є одним із видів фахового навчання і входить до циклу фундаментальної та професійно-орієнтованої підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва. Гармонійне поєднання знань, вмінь і навичок становлять основу формування у студентів вищих мистецьких закладів бажаних результатів у галузі диригентсько-хорової підготовки, що дає можливість на високому рівні керувати хоровим колективом.

Змістом диригентсько-хорової підготовки студентів вищих мистецьких навчальних закладів є теоретичні, методичні і практичні дисципліни, які викладаються в індивідуальній, груповій та колективній формах, зокрема такі як хорове диригування, практикум роботи з хором, хоровий клас, хорознавство, хорове аранжування. У них ставляться такі завдання: інтегрувати, аналізувати, диференціювати, систематизувати знання відповідно завданням навчально-виховного процесу; опановувати досвід видатних диригентів та проєктувати його на свою хормейстерську діяльність; набувати теоретичні знання з першоджерел мистецького та педагогічного спрямування з метою використання у навчально-виховному процесі; аналізувати, систематизувати і узагальнювати хормейстерській досвід [5, с.119].

Не викликає заперечень, що діяльність диригента вимагає комплексу фахових, психофізіологічних і характерологічних властивостей. Активна концертна практика диригента, на думку Т. Смірнової, потребує гарного фізичного здоров'я, загартованості, м'язової активності і необхідності пластичного виразного передавання характеру музичних інтонацій [3, с.180]. Виходячи зі специфіки професії диригента, методика викладання диригування у вищих мистецьких навчальних закладів має специфічні особливості і потребує дослідження та удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти методики та особливостей диригентської підготовки висвітлено в працях А. Козир, І. Парфентієвої, З. Софроній, Л. Шумської, науково-

[1] © ***Коваленко Інна Григорівна***, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. https://orcid.org/0009-0003-2424-2725

методичним розробкам у галузі диригентсько-хорового навчання студентів вищих навчальних закладів університетів присвятили свої дослідження науковці І. Топчієва, І. Хоміч та інші. З останніх наукових робіт в галузі диригентсько-хорової підготовки заслуговує уваги наукове дослідження Лінь Хай [2], в якому розглядаються шляхи підготовки майбутніх диригентів до практичної діяльності, а також наукові розробки Л. Теряєвої [4] стосовно методики формування методичної компетентності майбутніх учителів музики на заняттях з хорового диригування.

Мета статті – розкрити принципи навчання диригуванню та обґрунтувати педагогічні умови підготовки студентів вищих мистецьких закладів до майбутньої хормейстерської діяльності, а також надати методичну підтримку викладачам диригування у визначенні ефективних методів викладання та виявити особливості цієї методики.

Виклад основного матеріалу

Підготовка у вищих мистецьких навчальних закладах майбутніх керівників хорових колективів потребує спеціальних досліджень, які включають: аналіз комплексу вмінь та навичок, необхідних для хормейстерської діяльності; спеціальні знання з психології та педагогіки для здійснення майбутньої фахової діяльності.

Розкриття сучасних методів викладання дисципліни «Диригування» вимагає обґрунтування принципів та педагогічних умов. Ми спиралися на світові і вітчизняні здобутки з проблем теорії та методики хорового мистецтва минулого, а також впровадження інноваційних здобутків диригентського мистецтва сучасності. Як відомо, диригентська підготовка майбутніх керівників хорових колективів потребує напрацювання мануальної техніки і постанови диригентського апарату. Це викликає необхідність введення на першому етапі навчання диригування впровадження спеціальних вправ і постійного тренування над визволенням скутості і зайвої напруги м’язів.

За основу принципів навчання диригуванню та роботою над постановкою диригентського апарату було покладено принципи спортивного тренування [1, с. 134-135]: *принципи поступовості, повторності, систематичності і регулярності, індивідуалізації, принцип специфічності тренувальних ефектів.* Розглянемо детальніше кожен з цих принципів та спирання на них у навчанні диригуванню.

Принцип поступовості

Цей принцип передбачає послідовне ускладнення вивчення диригентських елементів, від простих до складних, поступове збільшення завдань. Обов’язковим для викладача є контроль за станом м’язів рук, голови, тулуба. Зайва напруга викликає скутість, біль у руках, неможливість диригування взагалі. Завдання на ускладнення підготовки диригентського апарату повинні бути поступові, без переобтяження і перенапруження як м’язів, так і нервової системи студента. Тому при навчанні диригуванню, ми вважаємо принцип поступовості одним з основних.

Принцип повторності

Важливий принцип для закріплення диригентських вправ і елементів. Кожен диригентський рух або вправа повинна бути повторена для зміцнення вивченого елементу. В основі цього принципу лежать фізіологічні закономірності, а саме виникнення рефлексу нервової системи у вигляді функціональних зв’язків при багаторазовому повторенні. Якщо диригентський елемент багаторазово не повторювати, функціональні зв’язки втрачаються.

Принцип систематичності і регулярності

Важливість цього принципу полягає в тому, що досягнення результату у диригентському мистецтві не можливе без систематичного виконання окремих елементів і вправ на протязі навчання. Заняття з диригування повинні проходити регулярно та систематично. В якісь мірі цей принцип перегукується із принципом повторності. Проте, принцип повторності використовується при багаторазовому повторенні одного і того ж диригентського елемента, а принцип систематичності і регулярності використовується при роботі над диригентськими елементами протягом більш тривалого часу.

Принцип індивідуалізації

Важливий принцип урахування індивідуальних особливостей студентів, фізичного стану, базової попередньої музичної освіти студентів, типу нервової системи, особливості темпераменту. Принцип індивідуальності передбачає індивідуальний підхід до кожного студента.

Принцип специфічності тренувального ефекту

Сутність цього принципу полягає в тому, що при систематичному повторенні певного диригентського елементу, руху, формується більш покращений результат, а специфічність проявляється у підвищенні ефективності диригентської вправи та тренування певних м'яз рук (чергування м'язової напруги і розслаблення). Специфіка використання цього принципу на перших кроках постанови диригентського апарату вимагає від викладача урахування індивідуального підходу до кожного студента. Необхідно при цьому звертати увагу на навчання студентів умінню адаптуватися до різних зовнішніх умов, що є важливим чинником для успішності виступу майбутнього диригента у різних умовах (концертних залах тощо).

Визначивши принципи навчання диригуванню перейдемо до обґрунтування педагогічних умов підготовки майбутніх керівників хорових колективів до майбутньої фахової діяльності, що, на наш погляд, є необхідними для покращення результатів підготовки студентів, враховуючи як навчальний, так і творчо-художній аспекти. При визначенні педагогічних умов, необхідності дотримування до них, ми спиралися як на власний досвід, так і на досвід майстрів диригентського мистецтва, що мають крім мистецьких здобутків, велику практику у викладанні диригування у вищих мистецьких закладах освіти.

Першою педагогічною умовою ми визначили активізацію творчого потенціалу студентів за рахунок підвищення ефективності сформованості диригентських вмінь та навичок.

Реалізовуючи цю умову, студенти залучались до активної творчої роботи як малими групами, так і всією групою, завдяки чому розширювався тезаурус з диригентсько-хорових понять, термінів, лексики. У процесі навчання викладач формує практичні навички та фахові уміння, активізує самостійність і креативність мислення. Використання колективних форм навчання долучає студентів до проявлення більшої активності та ініціативи, виявляє творчі потреби та інтереси. Студенти долають інертність, пасивність під час занять.

Різні форми організації навчання (індивідуальні, групові і малі форми груп) дозволяють орієнтувати студентів на пізнавальну і творчу активність, на набуття впевненості у правильності вибору професійного шляху. Робота в групах надала можливість реалізовувати власні творчі плани, проекти, допомагає відійти від репродуктивних до свідомих творчих методів. Кожен студент проявляє

диригентські здібності, має можливість висловити власні думки до розв'язання творчих завдань, висловити ставлення до проблемних питань, застосувати власний досвід. Таким чином, ми намагалися піднятися рівень студента на більш активний, самостійний та креативний.

Спираючись на принцип індивідуалізації, *другою педагогічною умовою ми визначили впровадження індивідуалізації навчання.*

Урахування цієї педагогічної умови передбачає врахування індивідуальних особливостей кожного студента, його потреби, нахили, інтереси, ціннісні установки та уподобання. Відомо, що студенти відрізняються рівнем музичної підготовки при вступі у вищий навчальний заклад, різними фізичними можливостями, типом сприйняття, темпераментом, особистісними характеристиками. На наш погляд, ця педагогічна умова вкрай важлива для ефективності і успішності навчання студентів. Підтвердженням цієї тези є науково-методичні роботи педагогів-практиків, які доводять, що впровадження індивідуальних форм навчання сприяє більш ефективній підготовці майбутніх спеціалістів до фахової діяльності.

Дотримання цієї педагогічної умови важливе ще й з тієї точки зору, що допомагає розвинути найкращі сторони індивідуальності, сформувати професійно-особистісні якості, необхідні для успішного здійснення диригентської фахової діяльності, розвиває здібності і природні нахили кожного студента. Ця педагогічна умова дає можливість за допомогою викладача усвідомити чинники, які заважають успішному оволодінню диригентським мистецтвом, тобто усунути негативні риси, на які, можливо, сам студент навряд би звернув увагу.

Дуже важливим з боку викладача є контроль за навчальним процесом студента, а також особистісна підтримка, віра в його сили і можливості. Викладач, працюючи індивідуально зі студентом, може побачити індивідуальну особливість, його родзинку і розвити цю здібність. Отже індивідуальний контроль і оптимістична індивідуальна підтримка зі сторони викладача сприяє більш ефективному процесу підготовки студентів до майбутньої творчої хормейстерської діяльності.

Третя педагогічна умова – необхідність організації самостійної роботи студентів на удосконалення сформованості диригентських умінь.

Самостійна робота є невід'ємним напрямком організації навчального процесу, яка включає декілька направлень, а саме: пізнавальна,дослідницька, практично-виконавська, художньо-творча. Ці аспекти самостійної роботи студентів взаємозалежні і взаємопов'язані. Їх взаємозалежність та взаємопов'язаність, цілісність носять навчально-виховний характер. Вони знаходяться у взаємодії та єдності, зумовлених функціональними особливостями студента і викладача та мають певні обґрунтовані етапи, а саме: постановка конкретного самостійного завдання для студента викладачем, роз'яснення зі сторони викладача послідовності його виконання та етапів виконання, контроль за виконанням та перевірка успішності засвоювання, констатація викладачем правильності виконання, а також сформованості певних умінь та навичок з диригування, мотивація і стимулювання, заохочення до прояву самостійності, творчості і креативності.

Студент знайомиться з існуючими диригентськими інтерпретаціями, творчо застосовує попередній досвід виконання хорового твору, добирає оптимальні методи вирішення проблемних ситуацій під час виконання самостійного завдання. Самостійна робота допомагає відшліфувати диригентські уміння та навички, що край необхідні для майбутньої фахової діяльності.

Вважаємо ефективним у диригентському класі застосування двох форм навчання: колективної та індивідуальної. Необхідність поєднання цих форм у мистецькому вищому закладі визначає *четверту педагогічну умову – урахування і взаємодія колективних і індивідуальних форм навчання сприяє ефективності навчання*.

Колективні та індивідуальні форми навчання диригуванню поєднуються, взаємодіють і взаємодоповнюються. У колективному навчанні студент проявляє себе активною особистістю, яка шукає разом з іншими студентами креативні підходи до вирішення творчих завдань, проявляє оригінальне мислення, творчий пошук, розвиває творчу уяву, Викладач створює умови, що дуже близькі до майбутньої фахової діяльності. Це сприяє пошуку активних методів, формуванню в майбутньому адаптивних ресурсів до пошуку вирішенню різноманітних проблемних ситуацій у своїй майбутній фаховій діяльності. Викладач повинен активно залучати комунікативні форми навчання в художньо-творчий процес, що сприяє формуванню комунікативних навичок у команді. Цей процес розвиває уміння застосовувати знання з таких дисциплін як психологія, педагогіка, сприяє встановленню робочих стосунків у колективі, уміння вирішувати конфліктні ситуації, бути обізнаним у питаннях психології. Використання цієї умови готує студентів вищих мистецьких навчальних закладів як до викладацької діяльності, так і до майбутньої діяльності керівника хорового колективу.

Ми окреслили принципи, виявили педагогічні умови, за яких процес підготовки майбутніх хормейстерів до майбутньої фахової діяльності буде найбільш дієвим і ефективним. Перейдемо до висвітлення методів, використання яких, на наш погляд, будуть ефективними при підготовці майбутніх диригентів, керівників хорових колективів.

У викладанні дисципліни «Диригування» використовується різні методи навчання, а саме: *словесні, репродуктивні, ілюстративні, проблемно-пошукові, аналітичні, інтегративні методи.* Диригентська лексика та термінологія, пояснення загальних понять з керування хоровим колективом вимагає застосування *словесних методів.* Показ викладачем прийомів, засобів, диригентських елементів вимагає застосування *репродуктивних та ілюстративних методів навчання.* Викладач вищої школи повинен активно застосовувати *проблемно-пошукові і аналітичні методи,* необхідні для моделювання і корекції диригентських елементів і хормейстерських умінь та навичок. *Інтегративні методи* об'єднують вище перелічені методи, інтегрують як власний здобутий досвід у диригентській і хормейстерській діяльності, так і впровадження запозиченого досвіду відомих хормейстерів, диригентів минулого і сучасності, власний досвід керівництва навчальним хоровим колективом, тощо.

Ми пропонуємо використовувати методи навчання диригентсько-хоровому мистецтву, що мають за мету підвищити його мотивацію до фахової діяльності, розширити теоретичні знання, здійснити психологічну підготовку майбутнього хорового диригента, Крім того, запропоновані методи сприяють проявленню сильних й слабких сторін особистості, формують певні професійно-особистісні якості, необхідні майбутньому диригенту для практичної фахової діяльності. Розкриємо більш докладніше деякі з них.

Метод бесід використовувався для подачі теоретичного матеріалу під час практичних занять з диригування. Важливою умовою впровадження цього є необтяжливе навантаження теоретичними знаннями на практичних уроках з диригування. Під час подачі теоретичного матеріалу студенти мають можливість

усвідомити рівень теоретичної й практичної підготовки до майбутньої фахової діяльності, сформувати власні професійно-важливі якості для успішного здійснення хормейстерської діяльності.

Метод відпрацьовування диригентських рухів і елементів є важливим для впровадження теоретичних знань з диригування на практиці. Цей метод є основним практичним методом, який включає декілька взаємопов'язаних етапів:

- фізична підготовка, тренованість різних груп м'яз, підготовка до вивчення елементів диригентських рухів і елементів;
- безпосередня робота над хоровим твором, відпрацювання технічних елементів, пластики;
- робота над артистизмом та образом;
- психологічна підготовка майбутнього диригента до сценічної діяльності.

Цікавим для студентів виявився *метод віддзеркалення,* який ми використовували під час колективних занять. Особливість цього методу полягала в тому, що студенти почергово обирали собі роль викладача з диригування, демонстрували іншим студентам за власним вибором різні диригентські рухи. Умовою виконання цього завданням було виявлення нестандартних рухів, незвичних, що сприяло виявленню творчої фантазії та креативності студентів.

Метод спостереження та аналізу

Сутність методу спостереження та аналізу полягає в тому, щоб спостерігати за виступами хорових колективів, аналізувати стиль керування хором, набуття досвіду, аналізування та критичного мислення, вміння робити висновки, обговорювання диригентських знахідок та творчих рішень, Звичайно, більш ефективними виявилися відвідування репетицій хорових колективів, таких як Національний заслужений академічний український народний хор України імені Григорія Верьовки, академічного камерного хору «Хрещатик», національна заслужена академічна капела України «Думка», камерний хор «Київ».

Метод моделювання

Завданням цього методу було розробка моделюючих завдань для підготовки до майбутньої фахової діяльності хорових диригентів. Завдання предметного спрямування проєктує тезаурус майбутньої професії, компетентнісні характеристики. Крім цього моделювалися стосунки і їх різноманітність, специфіка, що визначала певні правила, домовленості між хоровим диригентом і хоровим колективом, тощо. Одним з аспектів моделювання був пошук і впровадження оригінальних диригентських рухів, створення диригентських вправ, які можна було б виконувати вдома самостійно або безпосередньо у диригентському класі під керівництвом викладача. Кожен студент намагався створити цикл диригентських вправ, що потім обговорювалися в диригентському класі.

Викладач має створювати мотиваційну платформу для прояву творчих здібностей та креативності кожного майбутнього диригента як індивідуальності, при цьому важливо поєднувати індивідуальний підхід з колективним. Це формує навички та вміння працювати у команді, проявляти толерантність, вимогливість, співтворчість, розвивати міжособистісні відносини, тобто дуже важливі навички та професійно-особистісні якості для сучасних вимог ринку праці.

Метод моделювання використовувався також для виховання у майбутніх керівників хорових колективів таких особистісних характеристик як воля, артистизм, самопрезентація.

Успішним методом для ефективної підготовки майбутніх диригентів до фахової діяльності виявився *метод творчої уяви.* У диригентському класі викладачу потрібно націлювати студентів поступово відходили від репродуктивного сприйняття навчальної інформації і прагнути досягати художньо-творчого осмислення навчального процесу. Відпрацювання методу творчої уяви для керівника хорового колективу включала:

- уміння уявляти чіткий план досягнення поставленої мети, етапи вивчення і виконання хорового твору; загальний професійно-теоретичний аналіз завдання, вміння поділити його на відповідні етапи вивчення та виконання;
- уявлення змісту і послідовності виконання окремих диригентських елементів; вміння уявно поділити хоровий твір на окремі елементи, тощо;
- наповнення емоційним змістом кожного диригентського елементу;
- уявлення окремих елементів і бачення кожного окремого елементу і його ролі у цілісній диригентській інтерпретації;
- уявлення звучання кожної хорової партії, супроводу;
- вміння оцінити і критично проаналізувати виступ себе як диригента, так і хорового колективу.

Крім цього, майбутній диригент повинен змоделювати образ ідеального керівника хорового колективу, вміти співставити себе з цим образом, виявити чого саме не вистачає йому, що потрібно відпрацювати, знайти шляхи досягнення себе ідеального. Цей метод ефективно відпрацьовується як самостійно, так і в диригентському класі викладача.

Наступним дієвим, сучасним методом підготовки майбутніх хорових диригентів до хормейстерської діяльності ми вважаємо *метод відеофіксації диригування хорового твору,* який особливо широко використовується під час онлайн навчання. Сутність цього методу полягає в тому, що студент записує власне диригування на камеру, а потім разом з викладачем чи самостійно виявляє помилки, коректує і оцінює своє диригування. Особливо доречно аналізувати себе не тільки з точки зору технічного виконання, а й аналізувати прояв таких якостей як артистизм, емоційність, переконливість передачі сценічного образу.

При підготовці майбутніх диригентів до сценічного виступу важливим етапом є психологічне налаштування на успіх. Дієвим методом відпрацювання цього аспекту належить психологічний тренінг. *Психологічний тренінг* дозволяє активізувати процес навчання, виховувати у майбутнього диригента витримку і стійкість. Цей метод застосовується для активного навчання, створення передумов для самовизначення і самореалізації особистості. Використання цього методу допомагало майбутнім диригентам визначити власну індивідуальність, відпрацювати власний диригентський стиль, розкрити внутрішній особистісний потенціал. Тренінг у групі сприяв адекватній самооцінці, надав можливість визначити рівень своєї диригентської підготовки, почути різні думки і оцінки своїх однокурсників, членів хорового колективу. Майбутні керівники хорового колективу набувають досвід взаємодії зі співаками, відпрацьовують знання з психології.

Таким чином, запропоновані методи сприяють ефективній підготовці майбутніх диригентів до практичної хормейстерської діяльності в мистецьких вищих навчальних закладах. Дотримання запропонованих педагогічних умов, урахування принципів, а разом з ними запропонованої методики, дозволяє дослідити зв’язки цих елементів у системі, розкрити особливості диригентської підготовки і довести її ефективність.

Література:

1. Земцова І.І. (2018) Спортивна фізіологія. Навчальний посібник: К.:Національний університет фізичного виховання і спорту України «Олімпійська література», 207 с.
2. Лінь Хай. (2006) Врахування особливостей виконавської діяльності у процесі підготовки диригентів хору. Наука і сучасність: збірник наук. праць НПУ імені М. Драгоманова. Том 56. Київ: НПУ, С.107-113.
3. Смирнова Т.А.(2008) Теорія та методика диригентсько-хорової освіти у вищих навчальних закладах: психолого-педагогічний аспект: монографія/Харків. нац. пед. ун-т імені Г. Сковороди. Горлівка: Ліхтар, 445 с.
4. Теряєва Л.А. (2017)Методичні рекомендації до формування методичної компетентності майбутніх учителів музики на заняттях з хорового диригування. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка,. 32 с.
5. Козир, А., Федоришин, В. (2023) Трансдисциплінарний вимір підготовки фахівців мистецького профілю: колективна монографія, ІІ частина. К.: УДУ імені Михайла Драгоманова, 376 с.

Inna KOVALENKO

Peculiarities of the methods of teaching choir conducting in higher-art education establishments

This article deals with the issues of choir conduct at the higher-art education establishments. In particular, it's about the prospective professional activity of teachers within readiness to conduct a choir. The principles of teaching choir conductors are outlined, including step-by-step, repetitive, systematic, and regular approaches, as well as specific teaching effects with a personalized approach. The pedagogical conditions of teaching the art of choir conduct are revealed. The development of a student's creative potential is dependent on the activation of their creative capacity, the implementation of personalized training, the necessity of facilitating their independent learning to amplify their formed conductor skill, and the consideration of the blending of group and personal training. The methodical conduct of teaching instructions in art higher education establishments is justified. The method of teaching that enables choir conduct is of a variety of methods, such as verbal, reproductive, illustrative, problem-solving, analytical, and integrated. In addition, the methods of communication, the practice of conducting movements and elements, observation and analysis, modelling, creative vision and videorecording of conducting choir pieces are implemented into the teaching of future choir conductors. Thus, following the provided pedagogical conditions, the considered principles, the psychological training, and the offered methods of choir conduct teaching at the higher arts institutions prove the interchange connections between these elements in a whole system, disclose the specificity, and shows the effectiveness of their applications.

Keywords**:** conducting, choir leader, principles, pedagogical conditions, methods, higher arts education.

References:

1. Zemtsova, I. (2018) ‘Sportyvna phiziologiia: Navchal’ny posibnyk’ [Sport physiology: Coursebook]. K.: Natsional’ny universitet phizychnogo vyhovannia i sporty Ukrainy ‘Olimpiiska literatura,’ 207 p. [in Ukrainian].
2. Lin’, Ch. (2006) ‘Vrahuvannia osoblyvostei vykonavs’koi diyal’nosti v protsesi pidgotovky dyrygentiv horu’ [Considerations on the specificity of performance activity during teaching choir conducts]. Nauka i suchasnist: zbirnyk naukobyh prats NPU imeni M. Dragomanova, Tom 56, Kyiv: NPU, p. 107-113. [in Ukrainian].
3. Smirnova, T. (2008) ‘Teoriia ta metodyka dyrygents’ko-horovoi osvitu u vyschyh navchalnyh zakladah: psyhologo-pedagogichny aspect: monographiia’ [Theory and methodology of choir conduct education at the higher educational institutions: psychological and pedagogical aspect: monograph], Kharkiv nats. ped. un-t imeni G.S. Skovorydy, Horlivka: Lihtar, 445 p. [in Ukrainian].
4. Teryaeva, L. (2017) ‘Metodychni recomendatsii do formuvannia metodychnoi kompetentsii maibutnih uchytekiv na zaniattiah z horovogo dyryguvannia’ [Methodological recommendations on the formation of methodological competence of future music teacher at the choir conduct classes], Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 32 p. [in Ukrainian].
5. Kozyr, A. and Fedoryshyna, V. (eds.) (2023) ‘Transdystsyplinarny vymir pidgotovky fahivtsiv mystetskogo profilu: kolektyvna monografiia’ [Transdisciplinary dimension of teaching arts specialists: group monograph], II chastyna. Kyiv: UDU imeni Mykhailo Dragomanova, 376 p. [in Ukrainian].